

2.3. Діалог між Україною та східноєвропейськими державами в умовах євроінтеграції: аналіз сучасної політичної думки (А. Г. Задорожня)

Зміна геополітичної ситуації в Європі вплинула на характер відносин між Україною та західними сусідами, території яких довгий час були підвладні чи входили до складу могутніх держав. Постійна підлеглість позбавляла їх власного зовнішньополітичного курсу. На самостійний шлях розвитку вони стали в останню декаду минулого сторіччя, взявши за основу цінності та принципи ЄС. У загальному процесі євроінтеграції східноєвропейський напрямок став дедалі інтенсивнішим для української держави. Якщо говорити про можливі варіанти розвитку української зовнішньополітичної думки після проголошення незалежності, то їх виділяли три: проросійський, прозахідної орієнтації та багатовекторний. Російський напрямок деякі політики та політологи розглядали як малоефективний, а більшість населення порівнювало його з роками при радянській владі. І цей напрямок не міг бути єдиним на початку зародження української демократії. Будь-яка одновекторність у новій незалежній країні здатна була привести до громадянської війни та, навіть, до розколу країни. Більш оптимальним на той час вважався варіант «багатовекторності», яку вдалося випробувувати на собі за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми, а дещо фантомна європеїзація, характерна президенту В. Ющенко. Європейський вибір сусідні держави – нині члени ЄС зробили ще на початку 1990-х рр. Аналогічний курс, уже з більшими коливаннями в бік сходу, продовжив президент В. Янукович. Основою прозахідного курсу склали відносини зі східноєвропейськими країнами. Конкретні кроки на шляху до демократії в умовах кремлівської агресії почав робити П. Порошенко.

Зосередившись саме на визначенні місця України в європейській регіональній системі між вченими виникла дискусія: чи є Східна Європа учасником міжрегіональних стосунків із ЄС, чи кожна країна буде відносини з організацією окремо.

Серед регіоналістів обґрунтоване й близьке за тематикою дослідження представила професор Лондонської школи економіки Карен Елізабет Сміт. Співробітництво східноєвропейських країн з Євросоюзом вона бачила в межах одного регіону двостороннім, а не міжрегіональним, що дозволяло припустити існування на теренах Європи субрегіональної східноєвропейської системи з гнучкими кордонами. Ряд західних дослідників, у тому числі Л. Ленгенхов, К. Сміт, Ф. Содербаум, П. Сталгрєн розглянули можливість існування на теренах європейського континенту явища «між регіоналізму» (interregionalism) як основного принципу ведення зовнішньої діяльності ЄС, що став помітнішим протягом останнього тисячоліття [1, с. 371]. Мається на увазі співпраця ЄС з організаціями Африки, Азії, Північної Америки, Південної Америки та східноєвропейського (суб)регіону. Щодо східноєвропейського простору, К. Сміт стверджує, що в процесі розширення ЄС «міжрегіоналізм» не спостерігався: десять країн потрапили до організації одночасно, але вони не представляли собою групи. Це при тому, що ЄС певною мірою підтримував формування регіональних структур до розширення, але східноєвропейські країни, відволікаючись на укріплення незалежності, утримувалися від створення будь-яких груп, альтернативних ЄС, на користь двосторонніх відносин з ЄС [2, с. 368]. Та й сам Союз, за спостереженнями К. Сміт, вів політику двосторонніх відносин [3, с. 347]. Щодо відносин ЄС із колишніми радянськими республіками, їх британській дослідниці теж було важко назвати «міжрегіональними». У той же час з країнами не розвивалися відносини, аналогічні членам РЕВ. На теренах колишнього СРСР ЄС не брався підтримувати субрегіональні прагнення через застереження домінуючої ролі Росії в близькому зарубіжжі, приділивши особливу увагу питанням Грузії, Молдови та України [3, с. 359]. Слід додати, що на відміну від східноєвропейців майже всі пострадянські країни були частиною інституційного утворення СНД. Інша справа – різна зовнішньополітична направленість учасників. Регіоналісти не виключають, що іноді поняття відносин двосторонніх чи на основі міжрегіоналізму конкурують між собою, або можуть існувати поряд

та навіть взаємодоповнювати й укріплювати одне одного. В офіційній риторичі ЄС двостороння політика, головним чином, стосується найбільш важливих країн, таких як США, Росія, Японія, Китай, Індія, ПАР, які, у свою чергу, відіграють вагомую роль у межах окремих регіонів [2, с. 379]. На східноєвропейському просторі такий лідер не визначений, оскільки знедавна це вакантне місце посів ЄС.

З розширенням ЄС на схід східноєвропейський (суб)регіон зазнав географічних змін. Іноді сюди відносили Україну. У літературі часто зустрічаються терміни «Центральна та Східна Європа», «Нова Східна Європа», «Серединна Європа», навіть «Крайня Європа», яка за зовнішніми формальними ознаками виникла між Росією та Західною Європою. До нього, залежно від критерію відбору, прираховували колишні складові частини Австро-Угорщини, ОВД, соціалістичного табору. За географічними особливостями, соціально-економічними показниками – це країни Вишеградської групи. На Заході під східноєвропейськими країнами розуміли соціалістичні країни, що не входили до СРСР. Іноді територію розширювали до Литви, Латвії, Естонії та, навіть, України, Молдови, рідше – Білорусі [4]. За висновками деяких західних регіоналістів вступ до ЄС не робив нові члени повноправними європейцями, а це означало, що вони лишалися основою східноєвропейського регіону. Канадська дослідниця Мерье Куус охарактеризувала країни як «недостатньо європейські», які будуть змушені постійно долати неповноцінність на шляху до Європи. Такий висновок зроблено на основі широкого орієнталістського дискурсу щодо подвійного розширення НАТО та ЄС [5]. Хорватський професор Радован Вукадінович чітко вирізняв центральноєвропейські країни та ті, що розташовані в південно-східній частині регіону, тому вважав, що позбавлятися тенденцій відставання на Балканах доведеться більшою мірою останнім. За політичною ситуацією, їм властиві: пряма або непряма нестабільність; входження до, так званої, перехідної групи крихких демократичних основ; наявність зв'язків з великими державами; прагнення членства в ЄС та НАТО [6]. Чеський політолог Оскар Крейчі, при вивченні розвитку регіону крізь призму історичного минулого, дійшов

висновку, що за геополітичними особливостями він не має природних кордонів і не може розглядатися поза межами загальноєвропейського контексту [7, с. 65]. Якщо за версією деяких політологів такого регіону взагалі не існує як самостійного політичного суб'єкту, то за спостереженнями російського історика Олексія Міллера, «Центральна Європа існує як ідеологічний феномен». Для нових учасників інтеграційних процесів «центрально-європейськість» – це ярлик неповноцінності їхнього членства в західних структурах. Тим не менш Болгарія, Румунія, Україна, Хорватія прагнули посісти вакантне місце, адже вони не змогли потрапити до «першої хвилі розширення на схід» [8]. Належність України до регіону вже з Білоруссю підкріпила так звана «ягеллонська» ідея польських політиків. Спадок Речі Посполитої виявився визначальним для культури та ментальності народів цих країн [8]. Ці пострадянські країни разом з Молдовою американський спеціаліст зі Східної Європи та Євразії Анжела Стент віднесла до «Нової Східної Європи», відвівши їм роль проміжної території [9, с. 3]. Бачити українську державу в центрі Європи погодився польський історик Єжи Ключовські [10, с. 8], довівши важливість дослідження східноєвропейської частини Європи як моста, відкритого на захід і схід.

Погляди вітчизняних дослідників дещо вирізняються з-поміж попередніх. Чернівецький вчений Володимир Фісанов, впевнений в існуванні «Центральної Європи», назвав її «рухливою геополітичною зоною» як територію держав, які в минулому столітті з різних причин не могли забезпечити цілісність і незмінність своїх територіальних кордонів. Ця ознака спільна й для України. Кордони ставали геополітично рухливими внаслідок територіальних, політичних та етнічних суперечок та конфліктів і, за рішенням великих держав, «переходили» від однієї країни до іншої, а іноді навіть самовизначалися (упродовж більш ніж 70 років свій геополітичний статус шість разів змінювала Чехо-Словаччина; рухливою геополітичною точкою в Україні визначена Буковина, яка п'ять разів змінювала свою приналежність; подібний досвід мало Закарпаття й

навіть одного разу політично самовизначилося; до таких точок автор відніс й Крим, нагадавши між тим, що Україна межує з такими ж геополітично рухливими регіонами, як Молдова та Придністров'я) [11, с. 36].

Історик Сергій Троян представив регіон у вигляді чотирьох зон за темпами та послідовністю процесів перетворень: 1 зона «відносної стабільності та західних пріоритетів», до якої входили Польща, Чехія, Угорщина; 2 зона – «пріоритетних трансформаційних зрушень»: Хорватія, Словенія, певною мірою Македонія; 3 зона – «нестабільності та підвищеного ризику»: СРЮ (що підтвердилося загостренням ситуації в Косові та військовою фазою операції НАТО проти Югославії); 4 зона – «проміжна або тенденційних коливань»: Румунія, Словаччина, БіГ. Саме до останньої групи країн увійшли пострадянські Україна й Росія [12, с. 128].

Певну ясність в дебати внесли представники одеської школи політичної науки, зокрема, Ольга Брусилівська, вказавши на різницю в темпах демократичного та соціально-економічного розвитку країн, включила до терміну «Центрально-Східна Європа» Польщу, Словаччину, Угорщину, Чехію, а «Південно-Східну Європу» представила решта країн регіону. Їхня спільна риса сформульована поняттям «посткомуністичні» незалежно від ступеня розвитку й міцності тоталітарного режиму [13]. Унікальність регіону в тому, що «століттями його розвиток залежав від інших держав та взагалі не мав своєї державності. Це вплинуло на всі сфери суспільного життя, у тому числі на ментальні особливості» [13]. Отже, до (суб)регіональних груп Європи, що впливають із великих територій, континентів з власними особливостями, запропоновано віднести ЦСЄ (територія відносної стабільності та західних пріоритетів) та ПСЄ (проміжна територія – Болгарія, Румунія та решта держав Балканського півострову). Право на місце в регіоні заслужувала Україна. З пострадянських вона мала найбільше спільного зі східноєвропейськими державами з точки зору географічного розташування, сучасних прагнень та сподівань, попри бажання неоімперської Росії – дестабілізувати країну, вона наполегливо

відстоює своє право на демократичний розвиток (Білорусі та Молдові перешкоджали по-іншому визначені зовнішньополітичні орієнтири чи зтяжні територіальні суперечки).

Останнім часом зростає інтерес політичної та наукової еліти до розвитку східноєвропейського напрямку зовнішньої політики України. Тематика відносин між державами презентована потужним масивом досліджень. Слід віддати належне, що більш систематизованими виглядають праці, присвячені двосторонньому співробітництву та за політико-економічним напрямком діяльності. Більшість робіт, написаних на початку 1990-х рр. переповнені оптимізмом, вірою в європейське майбутнє України. У працях останніх років стосовно швидкого та менш болючого входження України до ЄС спостерігалися деякий скептицизм та розчарування. Стан наукового вивчення даної проблематики в історіографії умовно можна поділити на декілька груп: 1) вивчення співробітництва в міжнародних організаціях (ЦЄІ, ОЧЕС, ЄС); 2) вивчення єврорегіонів («Буг», «Карпати», «Нижній Дунай», «Верхній Прут»); 3) дослідження двосторонніх відносин (політична, економічна, гуманітарна інтеграція, безпека).

Велику увагу у своїй науковій діяльності тематиці співробітництва України та східноєвропейських держав в рамках міжнародних організацій приділили такі закордонні й вітчизняні дослідники як: З. Бжезинський, В. Бурдяк, С. Василенко, А. Круглашов, І. Коваль, О. Ладивір, Ю. Макар, Е. Реін, К. Фрейзер, та інші науковці. Їхні ідеї дозволяють стверджувати, що регіональні міжнародні структури є, по-перше, надійним полем для реалізації країнами спільних ідей, по-друге, виступають підготовчим етапом на шляху до ЄС.

При розгляді групи праць стосовно впливу міжнародних організацій на відносини України зі східноєвропейськими країнами, слід зазначити дослідження, присвячені темі відносин у рамках Центральноєвропейської ініціативи, яка створювалася якраз з метою забезпечення підготовки держав-учасниць до їхнього майбутнього членства в ЄС, задля уникнення появи нової розподільчої лінії. Мало

хто з дослідників покладав великі сподівання на взаємовигідну діяльність членів організації, таких різних за розвитком і розташуванням держав. Серед них перспективу ЦЄІ досліджували О.Карабчинський, М. Сорока, Р. Шпек та ін.

Перебуваючи на посаді міністра закордонних справ, неоднорідність країн-членів організації Борис Тарасюк називав не проблемою, а поштовхом уперед завдяки тим країнам, які вже давно увійшли до ЄС [14, с. 3]. Економічний аспект наступний дослідник, керівник національного агентства з питань розвитку та європейської інтеграції Роман Шпек відніс до основних: належність більшої частини членів організації до СОТ дала можливість розвивати вітчизняні економіки на ринковій основі за встановленими міжнародними правилами [15].

Ряд експертів установили пріоритетність розвитку Чорноморського регіону. До них відносяться, загалом, представники київської та одеської шкіл політичної науки: В. Глебов, Є. Кулик, Г. Принц, С. Соколенко, а також західні вчені, серед яких слід відмітити праці В. Валінкіса, І. Пітерса.

Економіст Станіслав Соколенко розглядав територію, як «найбільш перспективний регіон широкомасштабного співробітництва» з перевагами в якості транспортного коридору з Європи в Азію, або навпаки, та проблемами, пов'язаними з неоднорідністю його членів [16]. Для нашої держави, планом максимум автор статті вважав підключення до причорноморського співробітництва всього економічного простору України.

Розвиток ОЧЕС зайняв особливе місце в дослідженнях представників одеської школи політичної науки. Віктор Глебов (ОНУ імені І. І. Мечникова) звернув увагу на високий потенціал Чорномор'я в процесі розвитку не тільки міждержавних відносин, але й широких міжрегіональних зв'язків. Підвищення безпеки, посилення миру, стабільності східноєвропейському регіоні, а також в Україні мало відбуватись завдяки реалізації мір довіри у воєнно-політичній сфері разом з економічним співробітництвом [17]. Професор Ігор Коваль кооперацію та координацію національних зусиль назвав

основою ключової стратегії, яка базується на розвитку. Активізація зусиль учасниками процесу мала призвести до покращення відносин не лише на економічному рівні, але й на політичному, до поглиблення розвитку міжкультурних контактів [18].

Основним джерелом нестабільності в регіоні дослідник І. Пітерс назвав внутрішні конфлікти: конфлікт надмірного верховенства влади й суверенітету; територіальні суперечки між сусідніми країнами; національні конфлікти в ряді країн [19].

Особливої популярності серед вчених різних шкіл політичної науки набула тема розширення ЄС та ролі України в цьому процесі. Д. Кузьмін, Д. Крал, Б. Ліпперт, О. Сушко, С. Фомін, Д. Шерр та ін. презентували потужний масив досліджень, що увійшли до даної групи робіт. Більшість погоджувалась, що західних шляхів незалежній Україні не уникнути. Населення теж готове було бачити країну в ЄС, але не в НАТО.

Існувала дискусія щодо способу подолання європейського курсу. Співробітник Інституту східноєвропейських досліджень Олександр Ладивір, виділив чотири основні погляди на економічне інтегрування нашої держави до ЄС, які вирували в суспільстві: через регіональну інтеграцію завдяки лобіюванню з боку східноєвропейських країн; самостійний шлях при активній підтримці й взаємодії із західноєвропейськими державами; у тандемі з Росією за допомогою й підтримкою країн СНД. Останній варіант представляв Україну «малою наддержавою», інтереси котрої суперечили інтересам Росії [20].

Країни, які потрапили до ЄС, або ще не отримали шанси на повноправне членство представник Інституту європейської політики в Берліні Барбара Ліпперт розділила на групи за належністю до різних моделей і типів об'єднання: модель партнерства, економічної інтеграції (країни, що підписали угоду з Асоціацією вільної торгівлі, європейські угоди, де серед східноєвропейців відмітилися Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, свого часу Чехо-Словаччина), наступну модель – країни Балкан, що уклали угоду про асоціацію і стабілізацію (нині Хорватія, Македонія та Чорногорія). Основу третьої моделі, що

складалася з учасників внутрішнього ринку (Росія, інші пострадянські держави, які підписали угоди про партнерство та співробітництво та країни Середземномор'я [21].

Чеський дослідник Інституту європейської політики Девід Крал, порівнюючи шанси європейського майбутнього потенційних кандидатів ЄС України та Туреччини, дійшов висновку, що перша – більш європейська в історичному, географічному та культурному сенсах, що надалі можна використовувати як аргумент уповільнення, чи, навіть, блокування вступу Туреччини до ЄС [22].

Проблему включення нових членів, умов для інтеграції в європейське суспільство досить досконально розкрив економіст Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ Сергій Фомін [23]. Його праця дала зрозуміти, що Україна, як і східноєвропейські країни була не готова прийняти ті умови, які пропонував ЄС. З іншого боку, сам Союз, обтяжений розширенням, міг відмовити країнам у вступі.

Якщо більшість європейців не бачили Україну гідним учасником інтеграційних процесів на перспективу, то в межах політики Сусідства їй прогнозували лідерство. Політичний звіт представників Ради Європи Ніку Попеску та Ендрю Вільсона базувався на проблемах демократичного розвитку шести країн Східного партнерства. Не зважаючи на характерні для країн нестабільну економіку, хитку політичну ситуацію та наявність «латентних конфліктів», у них зацікавлені впливові держави. ЄС переслідував так звану «стратегію полегшеної версії розширення», яка, за твердженнями авторів, була узгодженням перспектив політичного та економічного розвитку згаданих країн. Виділялося три кризи сусідства, які заважали країнам здійснювати обрану європейську політику: по-перше, слабка державність (до того ж, країнам, які відмовилися від нового центру були характерні «латентні конфлікти», Україна побоювалася дестабілізації через можливі спалахи в Криму); по-друге, спроба Росії розширювати вплив на цій території (одним зі способів РФ зруйнувати репутацію України як транзитера стала газова криза 2009 р.; нагнітання ситуації навколо Чорноморського

флоту під час війни в Грузії; як політичний інструмент – торгове ембарго). Нестабільність держав сусідства спонукала місцевих лідерів до участі в геополітичній грі ЄС та Росії замість власного реформування. Але така стратегія – хибна, оскільки слабкість країн не дозволяла їм грати самостійно. У результаті – ембарго, нечесні вибори та ін. [24, с. 25].

На реалізацію Україною євроінтеграційного курсу також впливали територіальні суперечки із сусідньою Румунією. Анатолій Круглашов (ЧНУ імені Юрія Федьковича) відзначив, що вступ Румунії до НАТО та ЄС дозволив значною мірою нормалізувати взаємини Києва та Бухареста, адже обидві країни мали суттєві збіги у своїх національних інтересах у регіоні [25, с. 193]. Питання участі України в процесі європейської інтеграції стало темою досліджень наступних науковців чернівецького вишу. Вивчення поточного стану взаємодії України з ЄС окремо в кожному з трьох сумарних вимірів Європейської політики сусідства – політичному, економічному та безпеки, за висновками професора Віри Бурдяк, свідчить, що Україні треба, використовуючи досвід Румунії та Болгарії, зосередитися на розробці конкретних двосторонніх програм у тих сферах Європейської політики сусідства, де можна віднайти привабливі пропозиції в короткостроковій перспективі: економіці, інфраструктурі енерготранспортних мереж, освіті та науці [26, с. 120]. За висновками Юрія Макара та Оксани Добржанської, Східне партнерство, яке продовжила Європейська політика сусідства є малоефективним через недостатню цілеспрямованість держав-адресатів, а також недостатню зацікавленість самого ЄС в їх належній реалізації [27].

Київські дослідники Валерій Копійка та Тетяна Шинкаренко знаходилися в пошуках відповіді: яку користь Україні та східноєвропейським державам може принести членство в Союзі, якщо воно зменшує суверенітет країни? У результаті виявилось, що плюсів набагато більше ніж мінусів. Покращення в перспективі очікувалося у політичному, економічному, культурно-цивілізаційному аспектах, а ЄС дослідники назвали захисником

країн-членів від агресії й територіальних претензій [28].

Окремого розгляду вимагали дослідження вчених Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, які окрім аналізу безпосередньо інтеграційного процесу, відокремили роль центральних гравців на європейській території та приділили значення основним західним цінностям. Подолати розподіл усередині інституції здатен лише впливовий член ЄС, яким визнана Німеччина, що мала історичні інтереси в східній частині Європи. Мабуть, тому, за спостереженнями Дмитра Лакішика, при розширенні ЄС присутність Німеччини найбільше відчувалася в Чехії, Хорватії, Словенії та країнах Балтії: «Ці території мають таке ж відношення до Німеччини, як північна Мексика до Сполучених Штатів: незалежні за суверенітетом, але на практиці із сильним впливом сусідньої економіки» [29, с. 148]. Громадянське суспільство – одне із завдань нових інтегрованих до ЄС країн, на заваді чого стала низька мораль населення в цілому. За прогнозами Сергія Кононенка, «досвід успішної посткомуністичної трансформації центральноєвропейських і почасти прибалтійських суспільств був оманливим та дезорієнтуючим для решти країн посткомунізму, адже останні (у тому числі й Україна) ніколи не зможуть трансформуватися винятково функціональними заходами в межах політичної та економічної реформ. Вони потребували морального відродження, переродження, започаткованого масовими політичними рухами, національною наснагою, релігійним піднесенням» [30, с. 102-103]. Євген Камінський звернув увагу на роль політичних досліджень у перехідних суспільствах і дійшов висновку, що якщо «державні діячі самоплинно й на власний розсуд проводять політику без урахування пропозицій політологів, то є свідченням щонайменше штучної відірваності політичної думки від практичних інтересів суспільства й держави» [31, с. 13]. Заступник директора Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України Олександр Сушко змалював власну картину євроінтеграції, вказавши на негативні фактори. За прогнозами київського аналітика, охочі увійти до Єдиної Європи,

повинні були подолати «пост-перехідний» період з характерними особливостями [32, с. 16].

У роботі експерта Постійної делегації Верховної Ради України в ПАРЕ Ігоря Піляєва йдеться, що ЄС, як інституція, яка «базується на комерції та на користі», була не здатна жертвувати багатством та комфортом заради спільних моральних, духовних цінностей, тому місію винайти інституцію, через яку була б виражена душа Нової Європи, мала взяти на себе Рада Європи, під дахом якої існували споріднені цивілізації зі спільною історичною пам'яттю, культурною спадщиною, морально-духовними цінностями й принципами [33, с. 24].

Західні вчені розглядали розширення ЄС як необхідний процес адаптації нових учасників до демократичних цінностей. Директор Центру Росія-Європа Камерон Фрейзер визначив першочергові завдання ЄС, які організація повинна виконати перед тим як внести стабільність та безпеку в Центральну-Східну Європу. Новий тип співробітництва, запропонований Європейською комісією, лежав в основі Пакту стабільності та майбутньої Спільної стратегії для Західних Балкан [34]. Ще одним досягненням у поглибленні співробітництва аналітик Центру Європейської політики в Брюсселі Еберхард Рейн відмітив програму PHARE для підтримки економічних, політичних реформ з використанням коштів із бюджету ЄС [35]. Позитивні результати такої підтримки були очевидними.

Дещо песимістичним виглядало українське майбутнє в статті старшого наукового співробітника Центру вивчення конфліктів при Академії оборони Великобританії Джеймса Шерра «Подвійне розширення та Україна» [36]. Основною перешкодою дослідник бачив геополітичне розташування України поряд із Росією. Стосовно розширення НАТО та ЄС, він дійшов висновку, що виклик обох організацій в Україні вимагав довготривалої боротьби. Це означало здобуття максимальної користі від співробітництва з НАТО.

Не втратила популярність ідея американського політолога Самуеля Хантінгтона про зіткнення цивілізацій [37]. Він продовжував стверджувати, що міжнародні відносини й далі розвиватимуться

вздовж культурно-цивілізаційних ліній, зокрема, між православними та католико-протестантськими країнами Європи. Такий розклад ніякою мірою не влаштував православні східноєвропейські країни, які готувалися до вступу в ЄС, а спочатку – в НАТО.

Представник фонду Світової безпеки Македонії та Західних Балкан Деїм Катроскі, навпаки, запевняв, що теорія Гангтінгтона почала втрачати актуальність, бо членство в НАТО потенційних акторів теорії «зіткнення цивілізацій» зрештою мало забезпечити безпеку в Європі, розширення НАТО – стати більш зрозумілим Росії, якщо Балкани врешті-решт «пройдуть імунізацію від неовізантійських теорій» або інших подібних інтерпретацій [38].

Якщо на початку війни Росії проти України, Угорщина, Словаччина, Чехія виступали противниками впровадження і посилення санкцій проти РФ, а відкриту проукраїнську політику проводила хіба що Польща, то єдиними західні сусіди лишилися в питанні анексії Криму, якому пророкували сценарії невизнаного Придністров'я чи чергової нестабільної території РФ. І хоча за правовими аспектами Кримський сценарій значно відрізняється від Косовського, світова спільнота часто проводила аналогію саме з ним. Цій темі присвятили роботу західні науковці Пол Лінден-Ретек та Еван Брюер [39]. На відміну від нього, в АРК не було підтверджено грубе порушення прав людини і не спостерігався утиск населення колоністами чи окупантами (хіба що після окупації півострову ЗС РФ), а кримське «внутрішнє самовизначення» не знаходилось під загрозою.

Взагалі, можна сказати, що тема спільної діяльності України та її східноєвропейців на міжнародній арені особливої популярності серед вчених кіл набула ще на початку 1990-х рр. Коли вітчизняні ідеологи вагалися у виборі форми міжнародних зв'язків з ЄС, західні вчені позбавлялися від застарілих стереотипів, однак все ще продовжували сприймати Україну за молодшого брата Росії.

Значну увагу привернули дослідження єврорегіонів. Представники закарпатських наукових центрів та вишів економічно вигідним й найбільш перспективними бачили єврорегіон «Карпати»,

чернівецькі вчені – «Верхній Прут», волинські – «Буг», а одеські міжнародники – «Нижній Дунай». Залучення наукових праць С. Бугая, А. Варцаби, Дж. Деллі Зотті, Є. Кіш, М. Лендшел, І. Студеннікова, Т. Тітової дало змогу з'ясувати, що єврорегіональна співпраця може бути одним з найбільш успішних напрямків взаємодії. Дослідники С. Гакман, Д. Горун, Ш. Пурич аналізували окремі єврорегіони, виділяючи найбільш проблемні та перспективні аспекти співпраці.

У працях одеського дослідника Ігоря Студеннікова розглянуто позитивні та негативні сторони співробітництва, крім того, автор дав поради для подальшого розвитку України в межах регіональних організацій, таких як єврорегіони [40]. Він виділив три основні форми транскордонного співробітництва: 1) та, що здійснюється згідно із принципами, які передбачають спільні дії територіальних громад або місцевої влади по обидва боки кордону й спрямовані на розв'язання конкретної проблеми транскордонного характеру, або співпрацю в окремій галузі, де вони мають взаємні інтереси; 2) міжрегіональні асоціації (робочі співдружності), які Дж. Деллі Зотті охарактеризував як «м'яку» форму інституціалізації; 3) єврорегіон як «жорстке інституційне утворення» [41, с. 150].

Саме транскордонне співробітництво доктор історичних наук Єва Кіш справедливо назвала ефективним каналом майбутньої української інтеграції: «Стратегічна мета України в розвитку транскордонного співробітництва з центральноєвропейськими державами і ЄС у цілому полягала в перетворенні цього виду співробітництва в додатковий ефективний канал майбутньої інтеграції України до ЄС» [42].

Третя група робіт – становлення та розвиток двосторонніх відносин. Даній темі свої дослідження присвятили О. Брусиловська, С. Глебов, В. Горбулін, Г. Зеленько, Є. Камінський, М. Кармазіна, Т. Кузьо, Е. Лисицин, С. Піляєв, Ж. Сапір, Б. Тарасюк, Д. Ткач, В. Фісанов, Л. Чекаленко, та ін. Автори здебільшого віддавали перевагу вивченню окремих аспектів співпраці у форматі «Україна – ЄС – східноєвропейські країни».

Вітчизняний дослідник, тодішній представник Центру Російських та Східноєвропейських студій при Бірмінгемському університеті Тарас Кузьо розглядав східноєвропейський регіон як один з ключових географічних регіонів, вигідних для України в процесі інтеграції. Усього їх три: Захід, Центральна Європа та Чорноморський регіон. Ступінь цієї інтеграції мав обмежуватись лише там, де суверенітет держави опинявся під загрозою [43].

Для дослідження розвитку східноєвропейського регіону та вироблення пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності неабиякий інтерес представила монографія одеського політолога Ольги Брусиловської «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни». Серед найбільш актуальних проблем трансформації авторка виділила зміни в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Оскільки країни ЦСЄ, завдяки вдалому реформуванню, уже досягли поставленої мети, шанси решти держав теж виявилися високими. Ці процеси О.Брусиловська відмітила, як «важливі уроки життя й виживання в постбіполярному світі, сповненому як нових можливостей, так і загроз» [13, с. 349].

Професор Київського університету імені Тараса Шевченка Валерій Яровий висвітлив новітню історію східноєвропейських країн окремо, серед яких ті, до складу яких входили території сучасної України. Оцінки історичних подій, явищ та факторів він навів із позицій, що віддзеркалюють нове бачення цілої низки проблем історії країн у ХХ ст. [44].

Очікувалося, що за п'ять років західної підтримки нові демократичні країни подолають перехідний період, однак він видався більш тривалим. За підрахунками провідного американського науковця З. Бжезинського, посткомуністична трансформація мала проходити в три фази протягом 9, або навіть 30 років [45, с. 125]. Перша фаза (1-5 років), коли в політиці закладаються основи демократії, відбувається трансформація вищих ешелонів влади, з'являються перші демократичні об'єднання, преса стає вільною і зменшується невинуватий державний контроль. Друга фаза (3-10 років), для якої характерні початок економічних зрушень та

політичної стабілізації. Третя фаза (5-15, а то й більше років), коли створювалася правова культура, відбувався тривалий економічний підйом, не виключалося входження держав до основних західних структур НАТО, ЄС. Тож, коли український народ стояв на порозі нових перетворень 1994 р., Польща, Чехія, Угорщина переходили до третьої фази трансформації.

За версією Надзвичайного і Повноважного Посла України в Угорській Республіці Дмитра Ткача, адаптаційний період на прикладі Угорщини нараховував чотири етапи: 1) 1990-1994 рр. – тотальний злам попередньої системи; 2) 1994-1998 рр. – розбудова інфраструктури й правової системи нового державного ладу; 3) 1998-2002 рр. – подальші спроби розвитку інфраструктури й правової системи нового державного ладу, що гальмувалися через небажання уряду просуватися вперед та враховувати досягнення попередніх років. Замість того – нищівна боротьба із залишками колишньої системи; 4) 2002 р. і наступні роки – спроба стабілізувати всі інститути нового державного ладу, інтеграція в європейський простір [46, с. 5]. Його схема розвитку в деяких періодах співпала з українською, але зміни за кордоном проходили дещо глибше та ефективніше. Коли Угорщина стояла на порозі членства в Євросоюзі, українська влада запевняла світ у найближчому подоланні пережитків старого режиму та закріпленні демократичних цінностей.

Панєвропейські перетворення України, за підрахунками Романа Офіцинського (Ужгородський національний університет), проходили в три етапи протягом 15 років: 1) перше незалежне п'ятиліття; 2) європейське прискорення; 3) на роздоріжжі (поч. XXI ст.). Спільною ознакою для трьох періодів він бачив той факт, що урядові кризи стали звичною практикою політичної структуризації української правлячої еліти. Завершився період дослідження не парламентською епопеєю 2002-го, а президентською 2004-го, точніше – Помаранчевою революцією [47].

Теоретичною глибиною відрізнялися дослідження учасників Київського міжнародного клубу «Політичне життя» (О. Дергачов, Л. Шкляр, Ю. Павленко, М. Білинський). Для визначення місця

України в сучасному геополітичному просторі вчені звернулися до історії, сприймаючи державу елементом цілісної системи міжнародних відносин, крім того, вони вивчали геополітичне положення України в контексті східнохристиянської цивілізації.

Ретроспективний огляд місця й ролі України на міжнародній арені та в зарубіжних стратегіях останнього сторіччя представили вітчизняні історики М. Несук, В. Репрінцев, Є. Камінський [48], а також М. Держалюк, С. Віднянський, В. Коваль, В. Сергійчук, А. Мартинов [49]. Необхідність такого дослідження автори пояснили тим, що зміна пріоритетів у минулому столітті та зростаюча напруга у відносинах із Росією визвали інтерес з боку європейців саме до нашої держави.

У ряді робіт ідеться про двосторонні відносини з прилеглими, географічно близькими державами. Українсько-польській тематиці присвятили свої роботи: Д. Горун, Г. Зеленько, А. Кудряченко, Е. Лисицин. Останній виділив відносини між країнами як стратегічне партнерство. Завідувач відділу Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАН України Павло Рудяков спробував відшукати спільні риси в балканських країнах та Україні.

Окремо представлені дослідження на економічну тему (М. Гроніцкі, Ю. Пахомов, К. Пентка, С. Піляєв, Ж. Сапір та ін.). Автори праць вважали, що саме від внутрішнього становища економіки країн залежить стабільність, ефективність зовнішньої політики. Ще за часів Радянського Союзу на частку східноєвропейських країн припадало більш ніж половини експорту УРСР, після здобуття незалежності економіка України стала менш цікавою для східноєвропейських країн, але все ж таки необхідною. Російський економіст Сергій Піляєв у своїй роботі вказав на плани, які будувалися сторонами на початку їхньої самостійності, та на відмінність результатів економічних реформ, назвавши великим досягненням Польщі та Чехії «шокову терапію» [50].

Україна, на думку академіка НАН України Юрія Пахомова, на початку 90-х рр. теж мала шанси досягти швидких та вражаючих успіхів та згодом опинилася на рейтингових задвірках. Вчений зробив

повчальний порівняльний аналіз ринкових реформ в Україні і східноєвропейських країнах [51].

Наступний блок робіт присвячено співробітництву в гуманітарній сфері. Учені О. Брусилівська, Д. Горун досить виразно змалювали положення болгарської та польської діаспор на Україні й навпаки – українців за кордоном. Історик Людмила Васильєва-Чекаленко доповнила тему, представивши аналіз українсько-угорського партнерства. Положення угорців у нашій країні виявилось кращим, ніж у будь-якій іншій державі постсоціалістичного простору [52, с. 120].

Інший тип літератури представили експерти з проблем створення нової архітектури безпеки в новій Європі та на всьому євроатлантичному просторі. Тема участі України в проблемах безпеки набула дедалі більшої актуальності й про це свідчить велика кількість публікацій, як вітчизняних дослідників (О. Гарань, В. Дубовик, С. Кульчицький, Л. Павлюк, С. Федуняк, І. Цепенда), так і зарубіжних (З. Бжезинський, Д. МакКоннелл, А. Ерлінджер та ін.). При цьому, сумніви щодо активної ролі України в процесі зростали.

Якщо З. Бжезинський критикував програму «Партнерства заради миру», що дозволила розширити співпрацю, пророкував її безрезультатність, то західний дослідник Дональд МакКоннелл писав про необхідність співробітництва України з НАТО. Він спонукав Україну та сусідні держави зі Східної Європи вести переговори щодо безпеки на континенті через діяльність у НАТО [53].

Ігор Цепенда (Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника) дослідив, що противниками розширення НАТО, окрім Росії, були окремі провідні ЗМІ країн Альянсу (зокрема, “The New York Times”, “The Washington Post”, “Defence news”) які впливали на формування громадської думки. Зменшити негативні наслідки їхньої діяльності вдалося тільки завдяки добре розробленій польським МЗС програмі аргументації та очним ознайомленням з процесами демократизації суспільства й станом справ у польських збройних силах провідних політологів з країн НАТО [54, с. 11].

Однією з найважливіших функцій обох структур (ЄС, НАТО) чернівецький дослідник Сергій Федуняк назвав кризовий менеджмент. Розгортання механізму кризового менеджменту ЄС та НАТО на пострадянському просторі вимагало вдосконалення відповідної інституційної та концептуальної бази із залученням провідних східноєвропейських країн. Важлива роль у цьому механізмі відводилася Україні, котра концептуально та інституційно орієнтується на Європу [55, с. 85].

Широке вивчення проблематики у дослідженнях представників одеської школи політичної науки. За переконаннями І. Ковалю, необхідно йти шляхом усунення конфронтаційних починань у відношенні з потенційним суперником, і до зникнення причин вважати його таким. Щодо «трикутника» Росія – Україна – східноєвропейські країни, то тут мова мала йтися про політику, яка б усунула найбільш хворобливі проблеми, що сприяють формуванню образу ворога [56, с. 25]. Політолог Володимир Дубовик акцентував увагу безпосередньо на українсько-американських стосунках. Він виявив декілька підходів, коли Україна могла бути використана при будівництві схем регіональної безпеки [57]. За спостереженнями одеського вченого Сергія Глебова, для Росії вступ України до НАТО, достатньо реальний у короткостроковій перспективі, виглядав хворобливо. Особливо коли, увійшовши до Альянсу, Україна вийде з «російської зони відповідальності». Тому, якщо Росія бачить в розширенні загрозу своїй національній безпеці, то для захисту російських інтересів РФ потрібно «зробити кроки для руйнування іміджу країни, яка продовжує проводити політику з позиції сили заради захисту власних інтересів» [58]. Автор додав, що «відмова Росії від неоімперських амбіцій є умовою її забезпечення власних дійсних національних інтересів».

Більшого резонансу у вітчизняних політологів викликала доля НАТО в косовських подіях. Професор Києво-Могилянської академії Олексій Гарань упевнений, що дії НАТО в Югославії істотно зашкодили іміджеві Альянсу в Україні й послабили позиції його прибічників [59, с. 34].

Регіональний менеджер інформаційних проектів (Програма чорноморської безпеки, Гарвардський університет) Сергій Єрмоєнко дав декілька практичних рекомендацій щодо співробітництва України в чорноморському безпековому просторі. Оскільки строки входження нашої держави до НАТО, а тим паче до ЄС не визначені, їй варто залишатися якнайдовше незалежним гравцем ЧР; при військовому плануванні враховувати об'єктивні геополітичні тенденції регіону; слід оптимізувати систему керування контролю водним, повітряним рухом з НАТО, ЄС, ОЧЕС, Чорноморською групою воєнно-морського співробітництва (BLACKSEAFOR) [60].

Як бачимо, праці стосовно двостороннього співробітництва досить різноманітні. Найбільш об'ємною виявилася група робіт, у яких представлені економічні досягнення та недоліки. Вони, у свою чергу, тісно переплетені з політичними проблемами. Показники соціального розвитку, культурного обміну – найвдаліші.

Остання група досліджень – загальні роботи. Серед потужних праць з даної теми варто назвати монографію І. Ковалю «Остання битва “Холодної війни”: східноєвропейська політика наддержав у концепціях зарубіжної політології (80-ті – поч. 90-х років)». Значну увагу в ній приділено зміні геополітичної ситуації на теренах східноєвропейського регіону в кінці минулого століття, місцю країн у сучасній світовій політиці. В одному з параграфів детально аналізуються стосунки нашої держави зі східноєвропейськими. Вчений дав справедливую оцінку діяльності адміністрації першого президента, вказавши на помилки в зовнішньополітичних орієнтирах [61, с. 169]. Підписання в 1994 р. Угоди про партнерство України з ЄС передбачало створення «Трійки» Євросоюзу з Україною. Згодом східноєвропейські країни були названі пріоритетним напрямком нашої держави поряд із НАТО, ЗЄС та Чорноморським регіоном. Особливий інтерес у роботі дослідника викликали східноєвропейські концепції щодо відносин з Україною. Серед них найбільш опрацьованими виглядали польські пропозиції [61, с. 178].

Тема виходу України з кризи та вивчення уроків східноєвропейських членів ЄС увійшла до кола наукових інтересів

групи дослідників Віденського інституту з міжнародних економічних досліджень (А. Адарова, В. Астрова, П. Хавліка, М. Ланесмана та ін.). Вони здійснили глибокий аналіз ситуації в Україні та присвятили роботу реформам, зовнішньоекономічним зв'язкам та прямо чи опосередковано провели аналогію з вказаними країнами в питанні соціальної сфери [62]. Серед основних рекомендацій дослідників: зміна пріоритетів витрат військових до більш соціально орієнтованих, повалення олігархічної системи, перегляд формату зовнішньоторговельних напрямків співпраці, питання щодо модернізації та інвестиційної привабливості, активізація транскордонної співпраці.

Таким чином, дослідження прихильників нового регіоналізму відносно діалогу «ЄС – східноєвропейські країни» відкрили можливість для нових дискусій. Головна ознака, яку беруть за основу західні науковці, аналізуючи «між регіоналізм» – наявність інституційного утворення на території, яка виступає регіоном. На теренах східноєвропейського (суб)регіону не існувало і не існує єдиної для всіх країн організації, проте наявність інших консолідуючих явищ дозволяє стверджувати про регіональні прояви на сході Європи. Серед таких: спільні історичне минуле, шляхи економічного розвитку, єдина ідеологія та схожі прояви політичної кризи, а ще – бажання бути прийнятим у ЄС. Вступ до Євросоюзу країн «першої хвилі» у 2004 р. змінив уяву про регіон і, можливо, навіть, поставив крапку в його існуванні, перетворивши на складову європейського регіону. Щодо України, то підписання Плану дій з ЄС, який у 2009 р. було замінено на Порядок денний асоціації Україна – ЄС та можливість розробляти «дорожні карти» для безвізових подорожей між, а далі – підписання економічної частин Угоди про асоціацію дозволило говорити про відокремлення України від решти пострадянських держав та налагодження двосторонніх відносин.

Зроблений аналіз наукових досліджень дає підстави робити висновки, що тема майбутнього діалогу України зі східноєвропейськими лідерами в контексті євроінтеграційних процесів стає дедалі популярнішою як серед вітчизняних, так і

західних дослідників. Слід визнати, що проблеми європейської інтеграції привернули увагу науковців майже всіх національних шкіл, але у працях останніх років стосовно входження України до ЄС спостерігався деякий скептицизм. Виправданням українських негараздів вітчизняні науковці не рідко називали неприйнятність для України досвіду західних сусідів. Серед основних сучасних шкіл, які займаються даними питаннями, відмічені Волинська, Київська, Львівська, Одеська та Чернівецька, що працюють на базі національних університетів. У країнах регіону аналіз цих проблем представлено в роботах дослідників Асоціації випускників Коледжу Європи в Болгарії, Європейського центру Варшавського університету, Інституту європейської політики “Europeum” в Чехії, Софійського університету ім. Св. Климента Охридського, Центральноєвропейського університету (Будапешт), Центру соціальних та економічних досліджень у Польщі та ін. У західних наукових колах існували великі сподівання щодо ефективного розвитку нових демократичних держав, хоча затрати на їхню підтримку виявилися більшими ніж передбачалося на початку. Проблеми адаптації претендентів на членство в ЄС породили сумніви щодо участі в інтеграційному процесі української держави. Значний вклад у вивчення питань співпраці внесли Центр Європейської політики (Брюссель), Центр Російських та Східноєвропейських студій при Бірмінгемському університеті. Теоретики різних національних шкіл переважно висвітлювали стан розвитку співробітництва в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції. У такий спосіб тема діалогу України зі східноєвропейськими державами лишається актуальною і надалі потребує поглибленого й комплексного аналізу.

Список використаних джерел

1. Soderbaum F., Langenhove L. Introduction: The EU as a Global Actor and the Role of Interregionalism // Journal of European integration. – Vol. 27. – № 3. - P. 249-262.
2. Soderbaum F., Stalgren P., Langenhove L. The EU as a Global Actor and the Dynamics of Interregionalism: a Comparative Analysis // Journal of European integration. – Vol. 27.– № 3. – P.365-380.
3. Smith K. The EU and Central and Eastern Europe: The Absence of Interregionalism // Journal of European integration. – 2005. – Vol. 27.– № 3. – P. 347-364.
4. Давыдов Ю. Внешняя политика и безопасность современной России. – Международная жизнь. – 2003 - № 7 // <http://window.edu.ru>
5. Kuus M. Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe // Progress in Human Geography. – 2004. – № 28. – P. 472-489.
6. Vukadinovic R. South East Europe and European Security Architecture. - Slovenska academia vied // www.sav.sk
7. Krejčí O. Geopolitics of the Central European region: the view from Prague and Bratislava. – Prague, 2005. – 493 p.
8. Миллер А. Тема Центральной Европы: История, современные дискурсы и место в них России. – Borderland Society: Past and Present // www.timeandspace.lviv.ua
9. Stent A. The Lands In Between: The New Eastern Europe in the Twenty-First Century // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. by D. Hamilton, G. Mangott. – Maryland, 2007. – 292 с.
10. Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Pod red. J. Kloczowski. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000. — 554 p.
11. Фісанов В. Державність як експеримент і сучасний український контекст // Наукові записки НаУКМА // www.nbu.gov.ua
12. Троян С. Транскордонне наукове співробітництво, теоретичні здобутки і практичні результати // Матеріали наукового симпозиуму «Транскордонне співробітництво у політичних регіонах Східної та Південно-східної Європи». – Чернівці: Золоті Литаври, 1999. – С. 128-138.
13. Брусиловська О. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса: Астропринт, 2007. - 352 с.
14. Сорока М. У центрі Європи // Урядовий кур'єр. – 1998. – 24 листопада. – С. 3-5.
15. Шпек Р. ...Плюс економічний форум // Урядовий кур'єр. – 1998. – 26 листопада. – С. 3-9.

16. Соколенко С. Україна і регіональне економічне співробітництво // Політика і час. – 1993. – № 10. – С. 56-59.
17. Глебов В. Международные проблемы Черноморского региона и внешней политики Украины // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – М.: Эпикон, 1999. – С. 49-58.
18. Koval I. Security and cooperation in the Black Sea Region as seen from Odessa // Regional Contact. – 1996. – № 11. – P. 173-178.
19. Peeters J. Sub-continental Regional co-operation in the new Europe, with special attention to Ukraine and Black Sea area // Regional Contact. – 1997. – № 12. – P. 209-216.
20. Ладивір О. Плацдарм для входження в Європу // Політика і час. – 1993. – № 11. – С. 27-30.
21. Lippert B. Beefing up the ENP: Towards a Modernization and Stability Partnership // The International Spectator // <http://www.iai.it>
22. Král D. Czech debate on the EU membership perspectives of Turkey and Ukraine // EUROPEUM // <http://thinktanks.fpri.org>
23. Фомін С. Розширення ЄС на Схід: «Рівні та рівніші» // Політика і час. – 1999. – № 3. – С. 20-24.
24. Popescu N., Wilson A. The limits of enlargement-lite: European and Russian power in the troubled Neighbourhood // Policy Paper, European Council on Foreign Relations. – L, 2009. – 64 p.
25. Круглашов А. Українсько-румунський кордон: нелегкий шлях до розв'язання протиріч // Політологічні та соціологічні студії (проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти): Зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2008. – Т. VI. – С. 177-196.
26. Бурдяк В. Інтеграція постсоціалістичних країн у сучасну загальноєвропейську систему безпеки // Політологічні та соціологічні студії (проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти): зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2008. – Т. VI. – С. 111-122.
27. Макар Ю., Добржанська О. Східне партнерство та Україна // Зовнішні справи // <http://uaforeignaffairs.com>
28. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський союз: заснування і етапи становлення. – К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2001. – 369 с.
29. Лакішик Д. Американсько-німецький контекст процесу «європеїзації» // Дослідження світової політики: Зб. праць вчених. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2000. – Вип. 12. – С. 147-155.
30. Кононенко С. Криза моральності і соціальна трансформація // Дослідження світової політики: Зб. праць вчених. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2000. – Вип. 12. – С. 85-104.

31. Камінський Є. Сучасні політологічні дослідження перехідних суспільств: проблеми теорії й ефективності // Дослідження світової політики: Зб. праць вчених. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2002. – Вип. 20. – С. 6-19.
32. Сушко О. Україна та європейський кордон: інституювання «оксамитової завіси»? // Дослідження світової політики: Зб. праць вчених. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2000. – Вип.9. – С. 15-20.
33. Піляєв І. Цивілізаційні концепції європейської інтеграції // Дослідження світової політики: Зб. праць вчених. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2002. – Вип. 21. – С. 14-26.
34. Fraser C. The European Union's Policy towards Southeast Europe // The Southeast European Yearbook 1998-1999. – Athens, 1999. – P. 31-46.
35. Rhein E. Central and Eastern Europe and the Mediterranean: an EU Perspective // The Southeast European Yearbook 1997-1998. – Athens, 1998. – P.101-114.
36. Sherr J. The Dual Enlargements and Ukraine // Ambivalent Neighbors. The EU, NATO, and the police of membership. – Washington, 2003.– P.108-138.
37. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // www.meaddleeast.org.ua
38. Skatoski D. The end of Huntigton's theory // World Security Network. // <http://forum-csrd.org.mk>
39. Linden-Retek P. Brewer E. Why Crimea is not Kosovo, and why it matters // www.opendemocracy.net
40. Студенников І. Міжрегіональне співробітництво як чинник процесу європейської інтеграції та інструмент регіонального розвитку // Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 98-137.
41. Студенников І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку // Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 138-170.
42. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
43. Кузьо Т. Європа чи Євразія? // Розбудова держави. – 1996. - № 6. – С. 14-20.
44. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.
45. Brzezinski Z. The great transformation // Political thought. – 1994. – № 3. – P. 123 – 132.
46. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004. – С.125.

47. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності // <http://www.ofitsynskyu.uzhgorod.ua>
48. Несук Н., Репринцев В., Каминский Е. Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX столетия // Политическая мысль. – 1995. – № 2-3. – С. 50-70.
49. Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX столетия / Н. Держалюк, В. Коваль, В. Сергийчук, А. Мартынов // Политическая мысль. – 1996. – № 1. – С. 68-89.
50. Пиляев И. Новое видение экономических отношений Украины со странами Восточной Европы // Зарубежный мир. – К., 1991. – Вып. 20. – С.3-10.
51. Пахомов Ю. Реформи в Україні та Східній Європі // Розбудова держави. – 1998. - № 2. – С. 26-32.
52. Василь'єва-Чекаленко Л. Країни Центрально-Східної Європи у зовнішній політиці України. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.). – К.: Освіта. – 1998. – 176 с.
53. Mc Connel D. Charter with NATO will help Ukraine region its rightful place in Europe // NATO review. – 1997. - № 4. – Р. 22-25.
54. Цепенда І. Пропагандистсько-дипломатична протидія польського уряду опонентам прийняття Польщі в НАТО // Гілея // <http://www.nbu.gov.ua>
55. Федуняк С. Європейський Союз і НАТО як інструменти кризового менеджменту в регіоні нових незалежних держав // Політологічні та соціологічні студії (проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти): Зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2008. – Т. VI. – С. 76-87.
56. Коваль І. Украина и Восточная Европа в поисках концепции региональной безопасности // «Круглый стол российских и украинских ученых» на тему: «Украина и Россия: основные направления внешнеполитической деятельности». – Одесса: Логос, 1994. – С. 22-26.
57. Дубовик В. Українсько-американські відносини за нових умов безпеки. Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – Київ, 2004. – Вип. 27. – С. 11-17.
58. Глебов С. ЧФ РФ в Криму як складова відносин в трикутнику Україна-Росія-НАТО: перспектива 2017 // Зовнішня політика України та шлях країни до Європи (липень-грудень, 2007). – Київ, 2008. – С.157-162.
59. Гарань О. Криза в Косові та внутрішньополітична боротьба в Україні // Перехідний період України та Росії: політичні, економічні, етносоціальні процеси: Матер. конф. українських і російських випускників освітніх програм США (5-6 липня, 1999). – К.: Київська друкарня наукової книги, 1999. – С. 29-38.
60. Єременко С. Чорноморський регіон і «розширена Європа» // Міжнародні відносини в чорноморському регіоні та можливі виклики морського тероризму:

Виступи наук.-практич. конф. (Севастополь, 2004) // Політика і час: Україна в міжнародних відносинах. – 2005. – № 3. – С. 48-55.

61. Коваль И. Последняя битва «Холодной войны»: восточноевропейская политика сверхгосударств в концепциях зарубежной политологии (80-е – нач. 90-х гг.). – Одесса: Астропринт, 1999. – 224 с.

62. How to Stabilise the Economy of Ukraine: Background Study / Adarov A., Astrov V., Havlik P., Hunya G., Landesmann M., Podkaminer L. – The Vienna Institute for International Economic Studies // <http://wiiw.ac.at>